

७ . दशधर्म

समाजाचे सौख्य , त्याची मानसिक सुरिथती व नित्य जीवन यात महत्वाची भूमिका धर्म बजावत असतो . धर्म हा जीवात्म्याच्या सुखाकडे प्रामुख्याने लक्ष देतो . दुःख नको हे खरे , पण माणूस सारे प्रयत्न जणु दुःखाच्या प्राप्तीसाठीच करीत आहे , असे दिसते . म्हणून प्रसन्न , उत्फुल्ल , आनंदित जीवन जगण्याचा व पर्सनॅलिटीच्या (व्यक्तिगत जीवनाच्या) विकासासाठी जैन ग्रंथातून दहा प्रकारच्या रीतीने धर्माचे वेगवेगळे पैलू , सांगितले आहेत . माणूस जन्म घेतो तेव्हा त्या जन्माबरोबरच तो , कार्माण नावाचे शरीरही घेऊन येतो . मृत्यूनंतर जे शरीर टाकतो , ते शरीर औदारिक असते . परंतु मृत्यूनंतरही बरोबर जाणारे असे आठ कर्म परमाणुंचे बनलेले व अत्यंत सूक्ष्म असलेले शरीर त्याच्याबरोबर जाते . नवीन शरीराचा , मनाचा व विचारांचा , संस्काराचा तेच आधार असते . म्हणून त्या कार्माण शरीरात क्रोध , अहंकार मद , मत्सर , लोभ यांचीही वसती असते . आज विज्ञानवादी मंडळी ज्याला डीएनए , क्रोमोझोम वगैरे नावे देतात . हेरिडेटरी (वंशापरंपरागत) म्हणतात , त्याचा एक विस्तीर्ण आराखडा अरिहंतांनी आपल्या कैचल्याने जाणला व उपदेशात सांगितला आहे .

दहा धर्म हे आचार्यांनी चारित्र्य संवर्धनाचे प्रकरण सांगताना सांगितले आहेत . मानवी वर्तनाला काही संस्कार हवे आहेत , आचरणाला एक संयमपूर्ण दिशा हवी आहे . त्या संस्कारासाठी मन , वचन व शरीर यांच्या शुद्धतेच्या आचरणासाठी हे दश धर्म आहेत .

दशधर्म -

- १) उत्तम क्षमा २) उत्तम मार्दव ३) उत्तम आर्जव ४) उत्तम शुचिता ५) उत्तम सत्य ६) उत्तम संयम ७) उत्तम तप ८) उत्तम त्याग ९) उत्तम अकिञ्चन्य १०) उत्तम ब्रह्मचर्य असे ते दहा धर्म आहेत . या दहाप्रकारे वर्णन केलेल्या आत्मगुणांचा समुच्चय म्हणजेच जीव होय.

धम्मो मंगल मुकिकट्टो

अहिंसा , संजमो , तवो ।

हे भगवंत् अर्हत् महावीराचे वचन आहे . उत्कृष्ट , मांगल्यपूर्ण व आत्मकल्याणकारी तीन तत्वे आहेत . ती म्हणजे अहिंसा , संयम व तप . वरील दहा धर्म , त्यांचाच विस्तार आहे . अहिंसेचा सकारात्मक भाग म्हणजे सर्व जीवाचे मांगल्याचा रु प म्हणजे प्रेम , मैत्री आणि नकारात्मक रु प म्हणजे हिंसेचा विरोध . हिंसा घडू नये म्हणून सतत दक्ष , सावध व जागरू क राहाणे . दश धर्मात त्याचाच विस्तार आहे .

१) उत्तम क्षमा - उत्तम हे विशेषण द्वि-लक्षी आत्मलक्षी व परजीवलक्षी क्षमा क्रेधाचा प्रतिपक्ष आहे . मनाप्रमाणे घडेल तर क्रेध येतो . त्यात गृहीत धरले जाते की माझ्या मनाप्रमाणेच घडेल , माझी आज्ञा ऐकली जाईल , मी मागेन ते मला मिळावे . खरे तर हे अज्ञान आहे . मनाप्रमाणे घडावे अशी सत्ता या सृष्टीवर कुणाचीही नाही . मनाप्रमाणे घडले तर तिचे कर्तृत्व आपण (अज्ञानाने) स्वीकारतो . मनाविरु द्व्य घडले तर रागावतो , चिडतो . म्हणून सुखात-दुःखात , लाभात , अलाभात थोडे अलिप्त राहायला शिकले पाहिजे . क्रेध हा अंतरंग शत्रुंपैकी प्रबळ शत्रू होय . क्रेधाचा जन्म हा क्षमेच्या अभावात असतो . क्रेधाने शरीरावर दडपण येते . मनावर ताण पडतो . म्हणून क्रेधाच्या वेळी शांत राहावे , असे क्षमाधर्म सांगतो .

२) उत्तम मार्दव -- मार्दव म्हणजे मनाची , वाचेची व शारीरिक क्रियांची मृदुता . मृदुता ही आकर्षक व प्रिय अशी गोष्ट आहे . परंतु अहंकारामुळे अहंमन्यतेमुळे ती मृदुता नष्ट होते . स्वभाव कडक बनतो . मृदुतेने जे साध्य होते ते कडकपणाने , कडवट वचनांनी किंवा तिरस्कार , द्वेषाने साध्य होत नाही . मृदुतेत प्रेमाचे अमृत असते . दयाभाव असतो . अनुकंपा असते . अहंकार हा मानवतेचा शत्रु आहे . असे संस्कार झाले पाहिजेत . कुणाला आपल्या ज्ञानाचा , शक्तीचा , व्रत पालनाचा , तपाचा , रु पाचा , सौंदर्याचा गर्व असतो . त्या गर्वामुळे अनेक संकटे येतात . तेव्हा गर्व , अहंकार , मान-अपमान यामुळे जी भांडणे , वैरभाव , संघर्ष व परस्परात वैमनस्य निर्माण होते ते मृदुतेने टाळता येते . साधनेतून मृदुत्व उमलते . दुस-याची निंदा , पाणउतारा , खरडपट्टी केली म्हणजे आपण श्रेष्ठ आहोत असा अहंकार पोसला जातो . तोही दूर केला पाहिजे . अहंकारावर नियंत्रण करणारा उत्तम मार्दव धर्म आहे .

३) उत्तम आर्जव -- निष्कपटतेला उत्तम आर्जव म्हटले आहे . कपट , फसवाफसवी , लुबाडणूक करण्याची प्रवृत्ती सर्वत्र दिसून येते . मनात एक व वचनात दुसरे व क्रियेत तिसरे , असे वर्तन त्या व्यक्तिविषयी साशंकता निर्माण करते . जैन दर्शनात माया (कपट) नावाचा कषाय सांगितला

आहे . त्याच्या विरोधात उत्तम आर्जव तत्व आहे . मन हे एक अत्यंत गुंतागुंतीचे असे साधन (अनिंद्रिय) लाभले आहे . मनात काय आहे , याचा थांगपत्ता लागू न देण्याची वक्रमानस-प्रवृत्ती असते . सरळ , निर्वाज निष्कपट वचन व आचरण असावे व प्राप्तवाणीचा उपयोग संयमाने व प्रेमभावनेने व्हावा म्हणून या धर्माचे महत्व आहे . कपटी माणसे , आतल्या गाठीची माणसे ही स्वतःच्या शुद्ध मानस प्रवृत्तीचा नाश करतात . व अविश्वास-पात्र होतात . म्हणून सरळ , ऋजुमनाचा स्वीकार केला पाहिजे .

४) उत्तम शौच - (शुचिता) निर्लोभतेला शुचिता हे नाव आहे . मानवाच्या मनात लोभी प्रवृत्ती असते . खूप धन , संपत्ती , वैभव मिळवावे असे त्याला वाटते . त्या लोभापायी नैतिक-अनैतिक मार्गाने तो धन कमावतो . खूप चैनीची राहणी , व्यसनाधिनता , आसवत्ती व लालसा यामुळे मानवाचे जीवन आतून पोखरले जाते . लोभामुळे माणूस हिंसा , चोरी , कु-शील या पापांना बळी पडतो . म्हणून निर्लोभता हा मानवाला सुख देणारा धर्म आहे .

५) उत्तम सत्य - असत्य भाषण , असत्य तत्वाचा स्वीकार , असत्य आचरण यांच्या विरोधात हा सत्य धर्म आहे . सत्यमय जीवन जगण्याने मन शांत होते . प्रसन्न होते . जे जसे आहे , ते तसे जाणणे , तसेच सांगणे व तसेच आचरण करणे हा सत्यधर्म आहे . स्वतःच्या फायद्यासाठी , अल्पलाभासाठी माणूस खोटे बोलतो , खोटे नाटे आचरण करतो . धर्माला नावे ठेवतो . अर्हत प्रभूंनी सांगितलेल्या धर्माला नावे ठेवतो . जीव नाही , धर्म नाही , स्वर्ग-मोक्ष नाही , मेल्यानंतर सारे संपते . असे सांगून तो स्वतःही पापाचरणात रमतो . व उतरांनाही तसाच उपदेश करतो . घरी-दारी त्याचे जीवन असत्यमय , अमंगल असते . अर्हताने जे सांगितले ते सूक्ष्म असले व कळत नसले तरी त्यांच्या वचनावर श्रद्धा ठेवणे म्हणजेही उत्तम सत्य होय . सत्य बोलण्याने व सत्याचरणाने मनात शुचिता निर्माण होते . आत्मविश्वास वाढतो . वर्तन शुद्ध व निर्मळ होते . म्हणून असत्य वचन , असत्य चिंतन व असत्य आचरण यांच्या विरोधात हा सत्यधर्म आहे .

उत्तम संयम - सतारीच्या तारा जर ढिल्या असतील तर सुर्खर बाहेर पडत नाहीत . खूप ताणलेल्या तारा तुटतात . हीच रीत जीवनाची आहे . आपणाला पाच इंद्रिये व मन प्राप्त झाले आहे . ती इंद्रिये व मन सतत बाहेर धावत असतात . त्यांना हे हवे असा ध्यास असतो . त्या इंद्रियांची शक्ती मर्यादित असते . परंतु त्यांचा विचार न करता , अमर्यादितपणे भोग भोगण्याच्या आशेने जीव सारखा तळमळत असतो . भोग भोगल्याने भोगाकांक्षा तृप्त होत नाही . सदैव अतृप्त

राहाणारी पाच इंद्रिये संयमाने संयमित करणे आवश्यक आहे . असंयमी व्यक्ती अनेक व्यसनांच्या आहारी जाते . दारू , मांसाहार , जुगार , चोरी , परस्त्रीची अभिलाषा , इ. पापमय कार्यात ती अडकते . जीवनाचा नाश करू न घेऊन मरताना अनंत वेदनांनी तो व्याकुळ होतो . जैन शासनातच नव्हे तर सा-या जगातच , संयमप्रवृत्तीला मानाचे स्थान आहे . संयमाचे मुख्यतः दोन प्रकार आहेत . १) इंद्रिय च संयम २) प्राणि-संयम पहिल्या प्रकाराने व्यक्तिगत संयमाची मांडणी आहे . दुस-या प्रकारात विश्वातील जी जीव-राशी आहे , तिच्या रक्षणाचा विचार आहे . वृक्ष , पाणी , हवा , पृथ्वी यांच्या रक्षणाचा विचार आहे . विनाकारण व गरजेपेक्षा अधिक पाण्याचा , विजेचा , गॅसचा , जागेचा , वस्तूचा वापर करू नये . अनेक गोष्टी सीमित आहेत . आयुष्यही सीमित आहे . त्या दोन्हीत संतुलन राहील , असे जीवन जगण्याचा विचार संयम धर्मात सांगितला आहे .

७) उत्तम तप - संसारातील दुःखाने सारेच प्राणी तप्त होत असतात . सुखाची इच्छा असते , पण प्राप्ती दुःखाची होते . म्हणून तपाचा एक उत्कृष्ट उपाय सांगितलेला आहे . अगदी सामान्य माणसापासून ते मुनीजनापर्यंत सहजपणे आचरणात आणण्याजोगे हे तपाचे विधान आहे . इच्छेचा विरोध म्हणजे तप , अशी सोपी व्याख्या आचार्य उमास्वामी यांनी केली आहे . जे खूप हवेसे वाटते , भोगावेसे वाटते त्याला आवर घालणे म्हणजे तप . साखर आवडते , दूध-तूप आवडते . अशावेळीच त्याचा स्वीकार करणे टाळणे म्हणजे तप .

तपाचे एकूण १२ प्रकार आहेत . पण त्यातून एकच विचार आहे . तो म्हणजे स्वतःवर नियंत्रण , भोगेच्छावर नियंत्रण . बारा प्रकार १) अनशन (उपवास) २) अवमोर्दर्य (भूकेपेक्षा थोडे कमी खाणे) ३) वृत्ति परिसंख्यात - (गृहस्थासाठी - भोजनात पदार्थाचे नियमन , कमीतकमी पदार्थाचे सेवन . मुनीसाठी - त्यांनी किती तरी भिक्षा मागायचे याचे प्रमाण करणे .)

४) रस परित्याग - दररोज गोड , आंबट , खारट , तिखट किंवा दूध , दही , गोड पदार्थ या रसा पैकी एका रसाचा त्याग करणे . हाच नियम इतरही उपभोग्य वस्तूसाठीही करावा .

५) विविक्त शय्यासन -- आसन म्हणजे बसण्याचे आसन , शय्या म्हणजे निद्रा घेण्याचे रथान . या दोन्ही बाबत काही ठराविक नियम पाळणे . विशिष्ट आसनाने बसणे , झोपणे व विशिष्ट जागीच (मुनीनी एकांतात , स्मशानात , मठात , झाडाखाली , नदीच्या काढी विश्रांती घेणे , झोपणे) गृहस्थांनी सुखकारक शय्या व आसन या बाबतही नियम स्वतः करू न त्याचाच स्वीकार

करावा . वातानुकूलित वाहन , खोली याचाही त्याग करणे , अधिक तलमवस्त्रे , पांघरू णे , आंथरू णे याचाही कधी कधी त्याग करणे .)

६) काय-क्लेश-तप - सुख व आरामदायी जीवन जगण्यापेक्षाही ज्यात शरीराचे व इंद्रियाचे लाड होणार नाहीत अशी जीवन पद्धती स्वीकारणे म्हणजे काय-क्लेश-तप होय . शरीर व इंद्रियांना कष्टाची सवय असावी , त्यांना क्लेशांची सवय असावी म्हणून हे तप आहे . अधिक ऐषाराम , अधिक निद्रा , आहार , या बाबतही कठोर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे . थोडीशी गैरसोय झाली की ऐषारामी माणसे क्रेधी बनतात . मनाचे संतुलन हरवून बसतात . कष्टी दुःखी होतात . म्हणून काय-क्लेश सहन केले पाहिजेत . जैन मुनीतर निर्ग्रथ-नग्न असतात . ते ऊन , पाऊस , थंडी सहन करतात . स्नान करीत नाहीत . हातानेच वेश लुंचन करतात . झोपायला जमीन किंवा लाकडाचे आसन वापरतात . देहदंड सोसून त्यांची प्रतिकार शक्ती वाढते . काय-क्लेशांनी माणसांचे शरीर , मन व आचरण बलवान होते . स्वच्छ व निर्मळ होते . ते रोगांचा प्रतिकार करण्यासाठी औषधे घेत नाहीत . उपवासाने शरीर व मन यावर दृढ नियंत्रण स्थापन करतात . हे सहा प्रकार बाह्य तपाचे आहेत . अंतरंग तपाचेही सहा भेद आहेत .

१) प्रायश्चित्त - दिवसभरात आळ्स , प्रमाद यामुळे जे दोष घडतात , त्याबद्दल स्वतःला दोष देऊन उपवासादिक रूपाने प्रायश्चित्त घेणे .

२) विनय-तप - सतत आगमांचे वाचन करू न , ध्यान करू न मौन पाळून अर्हत , सिद्ध , आचार्य , उपाध्याय , जिनवाणी , जिनमूर्ती यांचा आदर करणे त्यातच रममाण होणे .

३) वैद्यावृत्य - श्रेष्ठ मुनीची व आचार्यांची सेवा करणे .

४) स्वाध्याय - जिनवाणीचे सतत , अखंड वाचन करणे , मनन व चिंतन करणे हे स्वाध्याय तप होय .

५) व्युत्सर्ग - क्रोधादि विकारांना आळ घालणे , दुःशिंचंतन होऊ न देणे , मौनाने राहाणे , सतत आत्मचिंतन करणे हे व्युत्सर्गतप होय .

६) ध्यान - साधारणपणे सामान्य माणूस हा आर्त-रौद्र ध्यानच करीत असतो . लोभ-अहंकार , विकार यांनी त्याचे मन भरू न राहाते . म्हणून श्रावकांनी दररोज तीन वेळा तरी सर्व विचार-विकल्पांचा त्याग करू न , मन निर्मळ , संतुलित करू न ध्यानमग्न राहाणे , हे ध्यानतप होय . मुनीनी सतत धर्म-ध्यानात राहून कर्मक्षयासाठी शुक्ल ध्यानाचा मार्ग स्वीकारणे श्रेयस्कर आहे .

७) उत्तम त्याग - जे आपले नाही असू शकत नाही , त्या परपदार्थापासून , परपदार्थाच्या चिंतनापासून स्वतःच्या आत्म्याला वेगळे करणे म्हणजे उत्तम त्याग-धर्म होय . एक परमाणू देखील आपला नाही . आपले जीवन-मरण , आयुष्य हे केवळ कर्म-प्राप्त आहे . त्याचा मोह नको . म्हणून परपदार्थावरील आसक्तीचा त्याग करणे आवश्यक आहे . गृहस्थांनी चार प्रकारच्या दानाने मोहापासून विरक्त होण्यासाठी त्याग केला पाहिजे . विशेषतः लोभ कमी करण्याची व अनासक्त जीवन जगण्याची प्रवृत्ती म्हणजे त्याग होय . मिथ्यात्वाचा त्याग हा श्रेष्ठतम त्याग होय . त्यामुळे मोक्षाचा मार्ग स्पष्ट होतो . पाच पापांचा व्यसनांचा , तीन मूढतांचा , परिग्रहाच्या आसक्तीचा त्याग हा उत्तम त्याग होय .

८) उत्तम अंकिचन्य धर्म - आपल्या जीवात्म्यास सोडून या विश्वात आपले काहीच स्वतःचे काहीच नाही . ज्या शरीराचे भरणपोषण करतो सतत काळजी वाहतो , तो देह ही हळूहळू विनाशाला प्राप्त होतो . एक क्षणही अधिकीचा काळ तो देह आपल्या इच्छेप्रमाणे राहू शकत नाही . म्हणून सर्व बाह्य विश्वाचे जे आकर्षण , मोह , आसक्ती आहे , हे व्यर्थ होय . अज्ञान होय अशी जिवंत , स्पष्ट जाणीव होणे म्हणजे अंकिचन्य धर्म होय . म्हणून परिग्रहाच्या विसर्जनाची तीव्रभावना म्हणजे आकीचन्य होय . जी वस्तू आपण वापरतो . विकत घेतो त्यावर मालकीची भावना मनात गहन होत नाही . जेथे आसक्ती , ममता , जवळीक आहे तेथे परिग्रह आहे . ग्रह जसे जीवाला छळतात तशी परिग्रहाची वासना , इच्छा , आकांक्षा , अभिलाषा जीवाला छळत असते . जीवात जे क्रेदादी विकार होतात , राग-लोभ निर्माण होते ते परिग्रहाच्या वासनेने . म्हणून विवेकपूर्व व निग्रहपूर्वक परपदार्थाच्या मोहापासून विरक्त होणे , निरीच्छ होणे म्हणजे आंकिचन्य धर्म होय .

९०) ब्रह्मचर्य धर्म - ब्रह्म म्हणजे हृदयातील परमात्मा . त्या परमात्म्याशिवाय अन्य पदार्थात रु ची , आवड , आकर्षण म्हणजे अ-ब्रह्म होय . रु ढार्थाने प्रत्येक जीवनात जी काम-प्रवृत्ती असते , ती स्त्रीवेद , पुरुषवेद व नपुंसकवेदाच्या उदयाने उचंबळून येते . माणूस कामुक , लंपट , स्त्री वा पुरुष अभिलाषी बनतो . त्या कामवासनेच्या वावटळीत माणूस आपले श्रेष्ठत्व विसरतो , तो दीन बनतो . व्याकुळ बनतो . काम विकाराने पीडित व्यक्ती ही लाचार बनते . स्त्रीयांचा सहवास घडावा , तिचे सुंदर अंग-प्रत्यंग न्याहाळावेत , तिला स्पर्श करावा , तिचा उपयोग घ्यावा अशी पाप-वासना निर्माण होते . ती पाप वासना मनाची निर्मलता , पावित्र्य व सौंदर्य नष्ट करते . म्हणून

स्त्रियांनी पुरुषाबदल होणा-या आकर्षणाबदल जागरूकपणे राहिले पाहिजे . गृहस्थांनी स्व-पत्नी संतोषाचे व्रत घ्यावे . ज्यांचा विवाह

झाला नाही त्यांनी दृढपणे ब्रह्मचर्य व्रत पाळावे . मुनी तर ब्रह्मचर्यमहाव्रताचे धारण करणारेच असतात . त्यांनीही आपला आहार , आपले निवासस्थान , आपले आचरण ब्रह्मचर्याला पोषक राहील असे ठेवावे . ब्रह्मचर्य हे पवित्र जीवनाचे , मांगल्याचे निधान आहे ते बहुमोल रत्न आहे . ते आत्म्याचे तेज आहे . आत्म्याच्या अनंत दर्शन , अनंत ज्ञान , अनंत सुख , अनंत वीर्य या गुणांचे सतत चिंतन करणे , त्या आत्म्याहून भिन्न अशा एकही अणुमात्राची वासना त्यागणे व रत्नत्रयाच्या एकतेत समाविष्ट होणे म्हणजेही ब्रह्मचर्य होय . ब्रह्मचर्य हा धर्म दहाधर्मातील श्रेष्ठतम धर्म आहे .

असे दहा धर्म म्हणजे व्यक्ति विकासाचे पथदर्शक आहेत . जीवन पवित्र व समर्थ-शक्तिशाली बनविण्याचे ते साधन आहे . पर्युषण पर्वात त्या दश धर्माचे चिंतन करण्याची परंपरा हजारो वर्षांपासून जैन संस्कृतीने जपली आहे .

८. सिद्धांत चक्रवर्ती आचार्य श्री नेमिचंद्र -युगनिर्माता

इ. स. ९/१० वे शतक हे दक्षिणेकडील जैन धर्माचा अत्यंत भरभराटीचा स्वर्ण-काळ होता . अनेक प्रभावशाली , धर्मांद्योतक , प्रज्ञावान , चारित्र्यशील , संपन्न आचार्याच्या परिभ्रमणाने कर्नाटक , आंधेरी , केरळ , गोवा (आजची नावे) इ. प्रदेशातून जैनधर्म , संस्कृती , परंपरा , शिल्प-कला , मूर्ती-निर्माण कला , साहित्य निर्मिती यांचा प्रकर्ष झालेला होता . समाज व राष्ट्र यांची प्रबुद्ध सेवा करण्यात एक प्रकारचे नवे तेज उदयास आले होते . अनेक राज घराणी जैन होती . क्षात्र-तेजाची परंपरा जपणारे अनेक सरदार , सेनापती , न्यायाधीश , राजे-महाराजे व प्रमुख प्रधान होते . जैन विद्यांचे अध्ययन , अध्यापन व साहित्यनिर्मिती करणारी जैन विद्यापीठे होती . लिहिलेल्या साहित्य कृतीच्या प्रतिलिपी करू न त्या मूडबिंद्री , कारकल व श्रवणबेळ्गोळ येथील जैन मठात स्थापित होत होत्या . त्यावेळी असलेले मठाधीश भट्टारक , प्रज्ञावान व जैन सिद्धांताचे मर्मज्ञ होते . त्यामुळे जैनधर्म व संस्कृतीचा उद्योत हा दक्षिणेतच विशेष प्रमाणात झाला .

बंकापूर येथील विश्वविद्यापीठ हे पाण्यातही प्रसिद्ध असल्याचे दिसून येते . आचार्य श्री अजितसेन यांचे अधिनेतृत्व विद्यापीठाला लाभले होते . तेथील विद्वान , पराक्रमी व चारित्र्यसंपन्न छात्रांनी विद्याध्ययना नंतर सर्वत्र व्यापून राहून तत्कालीन राज्ये , समाज-व्यवस्था , अर्थ-व्यवस्था यावर आपली छाप टाकली होती . आचार्य अजितसेनांच्या कर्तृत्वाचा लौकीक सर्वत्र गायला जात होता . त्यांच्या तालमीत तयार झालेल्यांनी राज्यकारभारात लक्ष घालून स्वपराक्रमाने राज्य-निर्मिती व राज्य विस्तार केला .

त्या सुमारास श्री नेमिचंद्र आचार्यांनी आपल्या सिद्धांत पारगामी विद्येच्या बळावर व चिंतन , मननशील प्रज्ञेच्या बळावर जैन साहित्यात मानाचे स्थान प्राप्त केले होते . ते आगमाचे शेवटचे पारगामी विद्वान गणले जात होते . पहिल्या शतकातील आचार्य कुंदकुंद , दुस-या शतकातील तत्वार्थसूत्रानुसार श्री उमास्वामी , तिस-या शतकातील आचार्य श्री समंतभद्र , नवव्या शतकाच्या -

३

-या दशकात षटखंडागमावर १० हजार श्लोक-प्रमाण टीका लिहीणारे प्रकांडपंडित , भाष्यकार जिनवाणीचे कंठहार असलेले आचार्य वीरसेन व त्यांच्या परंपरेला सोन्याची किनार व मोत्यांची इगालर लावणारे आचार्य नेमिचंद्र सिद्धांत चक्रवर्ती होते .

इ. स. १९५ ते १२० च्या सुमारास श्री नेमिचंद्रांचा जन्म कर्नाटक प्रांतात झाला . त्यांचे पितामह व पिताजी गंगराज्यात मोठया पदावर होते . त्यावेळी चोळ , पांड्य , चेर , पल्लव-कदंब अशी नावे धारण करणारी व काही त्या नावाने लहानमोठी राज्ये स्थापन करणारी क्षत्रिय मंडळी होती . त्यांना जैन मुनीचेही आशीर्वाद प्राप्त होत असत .

श्री नेमिचंद्राचे बालपणीचे एक मित्र श्री चामुंडराय होते . त्यांचे पितामह पिता हे देखील आचार्य अजितसेनांचे परमभक्त होते . त्यांच्याजवळ त्यांनी चामुंडरायांना विद्याध्ययनासाठी ठेवले होते . नेमिचंद्राचे पिता व चामुंडरायाचे पिता यांची खूप दाट मित्रता होती . त्यामुळे त्यांनीही नेमिचंद्रांनी आचार्यश्री अजितसेनाकडे वारविले होते . त्या विद्यालयात शिकतानाही दोघांची मैत्री अभिन्न राहिली . दोघेही तैल-बुद्धीचे धारक , विस्मित करणारी त्या दोघांनी केला . परंतु श्री चामुंडरायांचा थोडासा कल शस्त्र-विद्येकडे होता . त्यांनी अश्व-विद्या , शस्त्राश्वविद्या , राजनीती , समाजनीती , इ. राज्य चालविण्यास उपयुक्त विद्यांचा अभ्यास विशेषत्वाने केला . शस्त्र व शास्त्र या दोन्ही प्रकारात श्री चामुंडराय प्रवीण झाले आणि श्री नेमिचंद्र यांनी प्राकृत-संस्कृत भाषावर

असामान्य प्रभुत्व संपादन केले . जात्याच वैराग्यशील प्रवृत्ती , जैन मुनिधर्माचरणाचा स्वीकार करण्याची भावना , कठोर तप करू शकणारे बलदंड शरीर , विकारांना दाद न देणारे असे खंबीर मन त्यांनी प्राप्त करू न घेतले होते . त्यांनी आचार्याच्या जवळ मुनीदीक्षा घेऊन आपल्या नव्या जीवनाला प्रारंभ केला . आई-वडिलांनी देखील त्यांच्या या विचार-आचाराचे समर्थन केले , कारण त्यांची जन्मकुंडली तशी होती . दक्षिणेतील धर्मप्रसारकात चक्रवर्ती होणारा पुत्र , जैन-धजा दक्षिण भारतात सर्वत्र फडकविणार पुत्र म्हणून कुंडलीतच दर्शविले होते व जैन समाजाचे क्षात्रतेज तेजोगर्भाने चमकत रहावे यासाठी कडक ब्रह्मचर्य व्रताचा स्वीकार तर त्यांनी बालवयातच केला होता . केवळ एका वस्त्रानिशी राहून व गुरुं ची सेवा , वैष्णवृत्त करू न आचारांगादी आगमांचे सूसूत्र अध्ययन त्यांनी केले . आचार्य श्री अजितसेन त्यांच्या या साधनेने प्रसन्न होते .

आचार्यांनी दक्षिणेकडील अनेक मठांना भेटी दिल्या . मूळविद्री , कारकाल जिनकांची या ठिकाणी देखील विद्यालये चालूच होती व तिथेही भव्य अशी ग्रंथ भांडारे होती . त्या भांडारांचा उपयोग आचार्य नेमिचंद्रांनी करू न घेतला . आ. पुष्पदंत , व आ. भूतबली यांनी रचलेली षटखंडागम-सूत्रही त्यांनी अभ्यासली . दिगंबर-श्वेतांबर वादामुळे अनेक जैन आगमे श्वेतांबर मंडळीकडे होती . परंतु त्याच्या काही प्रती त्यांना दक्षिणेकडे पाहायला मिळाल्या . आचार्य समंतभद्र , आ. अकलंक यांनी तत्वार्थसूत्रावर जे अत्यंत मनोहरी , प्रगल्भ टीका-ग्रंथ लिहिले होते , तेही त्यांनी अभ्यासले . ते एकपाठी होते . एकदा वाचले की सारे संदर्भ त्यांना स्मरणात रहात असत.

ग्रंथरचना -

त्यांनी काळाची पाऊले ओळखून स्वतः नवी ग्रंथरचना केली . आपले प्रिय शिष्य श्री चामुंडराय यांना ते गोम्मट म्हणत . गोम्मट म्हणजे सुंदर , लाडका किंवा सर्वश्रेष्ठ असा . मराठीत घुमट असा शुद्ध आहे . मंदिराच्या शिखराला घुमट असे म्हणतात . घुमट , गुमट , गोम्मट अशी त्याची अपभ्रंस्तरु पे आहेत . प्राकृत व्याकरणात मुह घुम्डो असे एक सूत्र आहे . मुह म्हणजे आकर्षित होणे , मोहित होणे असा अर्थ . यावरु न गोम्मट शब्द (गोमटा , गोरागोमटा) त्या काळी वापरात होता . आचार्य नेमिचंद्राचेकडे गोम्मटरायांचे

(चामुंडरायांचे) नेहमी जाणे-येणे असे . आचार्याच्या सहवासात राहून रंगून जात . जीवनाचा प्रत्येक क्षण अनासक्तपणे . रसिकतेने , पावित्राने कसा उपभोगावा या कलेत चामुंडराय तरबेज होते . सारा कर्नाटक प्रदेश जैन संस्कृतीच्या मानव-प्रेमाने रंगून जावा , जिन मंदिराच्या सुंदर , गगनचुंबी शिखरांनी आकाशाला स्पर्श करावा , चार दानांनी मानव जातीला सुखी करावे , इ आनाची आराधना सतत व्हावी या पवित्रतम उद्देशांनी प्रेरित होऊन चामुंडरायांनी जिन मंदिराची , जैन विद्यालयांची , मानस्तंभाची , मठांची निर्मिती केली . आगमांच्या अध्ययनासाठी नव्या युवकांना प्रेरित करू न त्यांना जैन मठात पाठविले . राजसत्तेशिवाय समाजाचा विकास लवकर व हवा तसा होऊ शकत नाही . स्माजातील व्यापारी मंडळींनी देखील श्री चामुंडरायांच्या त्या सांस्कृतिक अभियनात भरपूर सहाय्य केले . श्रवणबेळगोळ येथे व अन्यत्र सापडलेल्या शिलालेखातून अशा शेकडो व्यापा-यांच्या नावाचा उल्लेख दिसतो .

हे सर्व घडवून आणण्यात प्रमुखपणे आचार्य श्री नेमिचंद्रांचे आशीर्वाद व प्रेरणा होती . आचार्यांनी आपली साहित्य-साधना करताना आपल्या ग्रंथांना गोम्मट-सार असे नाव दिले . षटखंडागमानंतर दुस-या क्रमांकावर गोम्मटसार (कर्म-कांड व जीवकांड) हा ग्रंथ प्रमाण मानला जातो .

९ व्या शतकात आचार्य वीरसेन यांनी धवला टीका लिहिली तर आचार्य नेमिचंद्रांनी त्या धवला टीकेचा सार , अमृत आपल्या गोम्मटसारात आणला . या काळात जैन साहित्याला उजाळा देण्याचे कार्य श्री नेमिचंद्रांनी केले . देव , शास्त्र व गुरु यांना जैनसमाज पवित्र रत्नत्रय मानतो . त्या तीन्ही संस्कृती-संवर्धक-तत्वांची महती आचार्यांनी जनमानसावर बिंबित केली .

महान ऐतिहासिक कार्य -

इ. स. १७२-७३ च्या सुमारास एक घटना घडली . श्री चामुंडराय हे आपली माता , काललादेवी यांच्या समवेत व पुत्र श्री जिनचंद्र यांच्यासह दर्शनार्थ आले . आचार्यांनी आशीर्वाद दिल्यावर विचारले - प्रिय गोम्मटराय तुम्ही खिन्न दिसता . नेहमी कमलपुष्पप्रमाणे सुंदर असलेल्या या चेह-यावर चिंतेच्या भ्रमरांचे थवे कसे ?

श्री चामुंडराय म्हणाले , गुरु वर्य , आमच्या मातोश्रीना भ. बाहुबलीच्या सुवर्णमूर्तीचे दर्शन घ्यायची तीव्र इच्छा झाली आहे . सम्राट भरताने अशी सुवर्ण प्रतिमा स्थापित केल्याचे वर्णन

पुराणात आहे . तिची ही मनोकामना कशी पूर्ण करावी , हीच चिंता माझ्या मनाला त्रस्त करीत आहे . त्यासाठीच तलककड वरु न आम्ही आपल्याकडे आलो आहोत .

आचार्य गंभीर झाले . ते ज्योतिष्यशास्त्राचेही थोर झाते होते . काही वेळ विचार करू न ते म्हणाले - प्रिय गोम्मटा , हे होणे नाही . हजारो वर्षांपूर्वीची ही कथा आहे . त्या काळात या पृथ्वीत कितीतरी बदल झाला आहे . त्या काळचा भारत म्हणजे आजचा भारत देश नाही . तेहा तुझ्या मातेची इच्छा पूर्ण व्हावी असे वाटत असेल तर ती स्वतःच एखाद्या सुंदर महामूर्तीचे शिल्प साकार कर . त्यासाठी तुम्हाला श्रवणबेळगोळ या क्षेत्री जावे लागेल . तेथे महाकाव्य डोंगर मी स्वतः पाहिले आहेत . माझ्या परिचयाचा एक शिल्पी आहे . त्याला तुम्ही बरोबर न्या , म्हणजे तो पाषाणाची निवड करील .

आचार्यांची सूचना सर्वानाच पसंत पडली . चामुंडरायांच्या निमित्ताने एखादे नवे शिल्प साकार झाले तर , आचार्यांना हवेच होते . महान पुण्यप्रद अशी जिनमूर्ती स्थापन झाली तर सहस्रावधी भक्तांचे जीवन परमार्थाने उजळून जाईल .

श्री चामुंडराय आपल्या सर्व परिवारासह श्री क्षेत्र श्रवणबेळगोळ येथे गेला . तेथील प्रशांत , प्रसन्न , पुण्यमय वातावरण पाहून तो अत्यंत आनंदित झाला . त्या सा-यांचा मुक्काम चंद्रगिरी येथे होता . मोठमोठाले तंबू , घोडे , सैनिक , सेवक यांनी तो प्रदेश गजबजून गेला . एकेरात्री चामुंडरायाला स्वप्न पडले . त्या स्वप्नात एका जिनभक्त देवतेने सांगितले की उद्या सकाळी सूर्योदयाच्या वेळी शुचिर्भूत होऊन पंचपरमेष्ठीचे दिव्य-स्मरण करीत तू एक सुवर्णमय बाण चंद्रगिरी समोरील विंध्यगिरीच्या दिशेने सोड . जेथे तो बाण लागेल तेथील पाषाणातच तुझे स्वप्न डडलेले आहे . असे म्हणून ती देवता अदृश्य झाली . चामुंडराय जागा झाला . त्याने मातेलाही जागे केले व स्वप्नाची कथा सांगितली . माताही प्रसन्न झाली . सकाळी त्याप्रमाणे सर्व करू न चामुंडरायाने बाण सोडला . विजेसारखा आवाज करीत तो बाण समोरील पहाडावर जाऊन आदळला . श्री बाहुबलाची मूर्ती शिल्पित करण्याची कल्पना आकाराला आली . सोबत आणलेल्या सुप्रसिद्ध शिल्पीला श्री चामुंडरायांनी आपली कल्पना सांगितली . सारे कसब पणाला लावून मूर्ती तयार करण्याची आज्ञा केली . हळूहळू महामूर्ती आकार घेऊ लागली . सहस्र माणसे कामाला लागली . हातोडा व छन्नी यांच्या आवाजाने सारे आसमंत निनादित होऊ लागले . इ. स. ९८० ला महामूर्ती तयार झाली . त्या मूर्तीला विशिष्टवनस्पतीच्या रसांनी चमक आणण्यात आली . एक

भव्य-दिव्य स्वरू पाची ती महामूर्त . निर्भय , निरालंब , एकत्व-पृथक्त्वाची जाण करू न देणारी . तिचे दर्शन त्याने आपल्या मातेला घडविले . तिच्या नेत्रात आनंदाश्रू उभे राहिले . ती म्हणाली - मुला , राज्ये-साम्राज्ये येतील व जातील . सेनापती देखील अनेक होतील . परंतु तुझे हे कार्य अजरामर होईल , मी तर या देवाला गोम्मटेश्वरच म्हणेन . मातेने जणु श्री भगवान बाहुबलीना गोमटेश्वर करू न टाकले . ही आहे जिनभक्तीची मंगल परंपरा .

त्यानंतर ते सारे पुनःआचार्य श्री नेमिचंद्र सिद्धांत चक्रवर्ती यांचेकडे गेले . त्यांनी आचार्यांना सारा वृत्तांत कथन केला . श्री चामुंडराय म्हणाले - गुरु देव , आपल्या हातुनच त्या महामूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा व्हावी , अशी आपची विनंती आहे . आपण आजवर अनवरत मार्गदर्शन केले व सदैव मंगल आशीर्वादांनी अभिसंचित केले आहे . आपणच मुहूर्त काढावा व प्राण-प्रतिष्ठेचे कार्य संपन्न करावे .

तो सारा वृत्तांत ऐकून आचार्यांचे मन आनंदाने भरू न आले . आपल्या शिष्याने एक अद्वितीय शिल्प-संपदा निर्माण केल्याचे ऐकून ते प्रमुदित झाले . त्यांनी चामुंडरायांना निश्चिंत राहाण्यास सांगितले . आचार्य श्रीच्या जीवनात हे कार्य महत्वाचे ठरले .

इ. स. १८९ , १३ मार्च रोजी आचार्य श्री नेमिचंद्र सिद्धांत चक्रवर्ती यांच्या उपस्थितीत त्या मूर्तीचा महामस्तकाभिषेक संपन्न झाला . एका महिन्यापूर्वीपासूनच अभिषेकाची तयारी पूर्ण करण्यात आली . प्रत्येक गोष्ट आचार्याच्या मार्गदर्शनाप्रमाणेच होत होती . अभिषेकासाठी विविध प्रकारची शुद्ध , निर्जतुक दिव्यौषधी तयार करण्यात आल्या होत्या . दुध , दही , केसर , नारळाचा कौस , रत्ने , हिरे पाचू , सुवर्णनाणी , चांदीची नाणी , तयार ठेवली होती . डोंगराच्या पायथ्याशी कल्याण सरोवर तयार करण्यात आले होते . त्या सरोवराच्या पाण्याचा उपयोग भगवंताच्या अभिषेकासाठी केला गेला .

आचार्य नेमिचंद्रांच्या कार्यकलापात ही सर्वात मोठी उपलब्धी होती . जप-जाप्य , होम-हवन , पूजा , विधान , संगीत , नर्तन , गायन , वादन याबाबत आचार्य मोठे चोखंदळ होते . हिंसा होणार नाही व सर्व विधाने शुचिर्भूतपणे , निर्मळपणे पार पडतील , याची ते काळजी घेत होते .

श्री चामुंडरायाच्या आनंदाला तर पारावारच नव्हता . इतकी सुंदर , लावण्यमयी , लोककल्याणकारी महामूर्ती पाहून तो अत्यंत विस्मित झाला होता . जणु आकाशातील देव-

देवतांनीच ही पवित्र वास्तु स्वर्गातून आणून येथे उभी केली आहे . अभिषेक , प्राणप्रतिष्ठा , नांदी मंगलापासून ते शांतिधारेपर्यंत सारे धर्म-अनुष्ठान आचार्याच्या नेतृत्वात संपन्न झाले .

त्यानंतर श्री गोम्मटरायाला आचार्यश्रीनी गुरु दक्षिणा म्हणून शस्त्र-संन्यास घेण्यास सांगितले . क्षणाचाही विलंब न करता , चामुँडरायाने आपले खडग कल्याणी सरोवराला अर्पण केले . पण तेही त्याने एका अटीवर की आचार्यानी श्रवणबेळगोळ येथे भट्टारक म्हणून राहून जैन मठाची रथापना करावी व त्या मठात जैन ग्रंथाची रथापना करू न नव्या समाची शास्त्र-पूत पिढी तयार करावी .

आचार्यानी आपल्या शिष्याची ती विनंती मान्य केली . श्रवणबेळगोळ येथे जैन मठाची रथापना झाली . सिद्धांत ग्रंथांची रथापना झाली . श्रवणबेळगोळ येथे श्री चामुँडरायाच्या पुत्राने , जिनचंद्रने एक अत्यंत सुंदर , कलात्मक मंदिर बांधले . जुन्या मंदिरांचा जीर्णोद्धार केला . पुनः नव्या तेजाने श्रवणबेळगोळ चमकी लागले . जैन संस्कृतीची धजा जोमाने फडकू लागली .

त्यानंतर आचार्यानी श्री चामुँडरायाला जिनदीक्षा दिली . दोन्ही मित्र आता जैन मुनी म्हणून राहू लागले .

अशा रीतीने आचार्य श्री नेमिचंद्र म्हणजे जैन संस्कृतीचा शुक्रतारा म्हणून दिव्य तेजाने चमकत राहिले . त्यांनी आयुष्याच्या अंती श्रवणबेळगोळ सोडले व ते मूळबिंद्री येथे जाऊन राहिले . त्यांचा स्वर्गवास केळ्हा झाला , हे कळ्त नाही . परंतु शिलालेखावरु न त्यांनी समाधिपूर्वक देह ठेवला . त्या थोर आचार्याची कीर्ती देशभर पसरली . त्यांनी जी जैन साहित्याची सेवा केली ती अजरामर राहिली . त्यांची ग्रंथसंपदा म्हणजे जैन साहित्याचे अनमोल लेणे ठरले . त्या महान आचार्यांना आमचे कोटी कोटी प्रणाम .

९ . जीवाचे सामान्य गुण

श्री तत्वार्थसूत्रात उपयोगो लक्षणम असे जीवाचे लक्षण (गुण) सांगितले गेले आहे . तो उपयोग दोन प्रकारचा - ज्ञानोपयोग व दर्शनोपयोग . म्हणजे चैतन्यरू प , ते कधाही नष्ट न होणारे आहे . आत्मा अनंत गुणांनी सहित आहे . परंतु काही मुनीनी त्याच्या प्रमुख ज्ञानगुणाला प्रधानता देऊन आत्मा म्हणजे ज्ञान असे समीकरण मांडले आहे . वेगवेगळ्या अपेक्षेने ,

दृष्टिकोणाने आत्म्याचे वर्णन ग्रंथात आहे . येथे आत्म्याच्या सामान्य गुणांची चर्चा करण्यात येत आहे . ते सामान्य गुण देखील अनेक आहेत . परंतु येथेही केवळ सहा गुणांना प्राधान्य देऊन वर्णन करण्यात आले आहे .

सामान्य सहा गुण -

१) अस्तित्व २) वस्तुत्व ३) द्रव्यत्व ४) प्रमेयत्व ५) अगुरु लघुत्व ६) प्रदेशत्व

१) अस्तित्व - गुण -

ज्या गुणाने तिन्ही-त्रिकाळ द्रव्य टिकून राहाते , ते कधीही नष्ट होत नाही , त्याला अस्तित्व गुण म्हणतात . ती त्या त्या द्रव्याची स्वयंभू शक्तीच असते . द्रव्य अनादि-अनंत असते . आपण जीव-द्रव्य असल्याने आपल्या आत्म्याचाही कधी अंत होत नाही . जे असे मानतात की आत्मा नाही , शरीराबरोबर आत्मा ही पंचत्वात विलीन होतो . त्यांची भ्रांती यामुळे दूर होते . तसेच कोणीतरी ईश्वर असून त्याच्या ताब्यातच आपले जीवन , सुख-दुःख आहे , या कल्पनेचाही भ्रम या गुणामुळे दूर होतो .

जीवच नव्हे तर पुढगल , धर्म , अधर्म , आकाश व काल हे देखील द्रव्य असल्याने त्यांचेही अनादिनंत आहे . कुणी हे विश्व निर्माण केले नाही व कुणी ते नष्टही करीत नाही . प्रत्येक द्रव्य स्वतंत्रपणे स्वतःचे अस्तित्व राखून आहे . जन्म-मरणाचे भयही खोटे असल्याचे दिसून येते . परंतु जीवद्रव्य स्वतः विकारी होऊन कर्म-परमाणुंच्या सहाय्याने शरीर धारण करते . तसेच धर्म-अधर्म या द्रव्याचे सहकार्याने गमन व स्थिती इत्यादी गोष्टी होतात .

२) वस्तुत्व-गुण --

द्रव्यात अशी शक्ती असते की ज्यामुळे त्या द्रव्यात प्रयोजनभूत क्रिया घडते . जीव देखील अंगभूत सामर्थ्याने संसारातून मुक्त होतो , वा संसारात भटकत राहतो . मुक्त झाला तरी प्रत्येक क्षणाला त्याच्या विशुद्ध आत्म्यात परिवर्तन होतच राहाते . म्हणून वस्तू म्हणजे द्रव्य . द्रव्य म्हणजे गुणांनी व पर्यायांनी (बदल) व्याप्त

वस्तू .

३) द्रव्यत्व-गुण -

द्रवनात द्रव्यं असे धवलात सूत्र आहे . प्रत्येक द्रव्य स्वतंत्रपणे बदलत आहे . ते एकमेकांच्या मदतीची अपेक्षा करीत नाही . परंतु निमित्त म्हणून ते उपयोगी पडत असतात .

जीवात जी संसारी पर्याय आहे , अज्ञान आहे . मिथ्यात्व वगैरे आहे , त्याला तो स्वतःच जबाबदार आहे . अचेतन पदार्थ त्यात निमित्त बनू शकतात . पण प्रमुख भुमिका मात्र त्या त्या द्रव्याचीच असते . अशा रीतीने प्रत्येक द्रव्याचे स्वतंत्र अस्तित्व , स्व-स्वामित्व दाखविणे , हा हेतू आहे .

४) प्रमेयत्व -गुण -

ज्ञानाचा विषय होणे याला प्रमेयत्व गुण म्हणतात . आत्म्याच्या कैवल्यशक्तीमुळे या विश्वातील सर्व पदार्थांना , त्यंच्यातील सर्व अवस्थांना जाणण्याचे सामर्थ्य प्रत्येक जीवात आहे . विश्वातील असा एकही पदार्थ नाही . जो ज्ञानाचा विषय बनत नाही . मग तो पदार्थ रु पी असो वा अरु पी . ज्ञान जसे स्व ला (आत्म्याला) जाणते तसे परपदार्थानाही जाणते . ज्ञान हे स्व-पर-प्रकाशक आहे , ते त्यामुळेच . आज जे विज्ञान नित्य-प्रतिदिन विस्तारत आहे , त्याचे कारणही प्रमेयत्व गुणच आहे . जाणता येणार नाही , ज्याचे ज्ञान होणार नाही , अशी कोणतीही वस्तू या विश्वात नाही . आत्मा जाणला जातो व स्वतः जाणतोही . या गुणामुळेच सारे विश्व हे आत्म्याच्या परीधीत सामावून जाते .

अगुरु - लघुत्व गुण -

या गुणाचे फार मोठे महत्व आहे . वर जे आपण गुण पाहिले आहेत , त्या सर्व द्रव्यात एक प्रकारचे संतुलन , परस्परांशी निमित्त होऊन सहकार्य करणे , दोन द्रव्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व कायम राहील अशी व्यवस्था ठेवणे त्या गुणामुळे होते . वस्तु स्वतः स्वयंभू रीतीने बदलते , तीत परिवर्तन होते . पण तसे होत असता ती अन्य वस्तूशी एकरु प होत नाही . संयोग झाला तरी प्रत्येकाचे कार्य स्वतंत्र असते . दुधात पाणी जरी घातले तरी दूध , दूधच राहाते व पाणी पाणीच राहाते . तसेच कर्मबंध झाला तरी अचेतन कर्म हे अचेतन राहातात , चेतना चेतनाच राहाते . या गुणाचे अस्तित्व न मानले तर सा-या वस्तू , सारी द्रव्ये एकमेक होऊन एकच द्रव्ये म्हणून उरले असते . पण असे कधी होत नाही . या गुणाचे तीन लाभ (कार्य) दिसतात .

१) एक द्रव्य दुस-या द्रव्यात बदलत नाही . जीव हा अजीव होत नाही . धर्म द्रव्य-अधर्म द्रव्य होत नाही . चेतना अचेतन होत नाही .

२) द्रव्यातील एक गुण त्याच द्रव्याच्या अन्य गुणात सामावून जात नाही . आत्म्याच्या ज्ञान गुण हा चरित्र गुण होत नाही . कारण असे गुण एकमेकात मिसळले तर गुणांची व्यवस्थाच नष्ट होईल .

३) द्रव्यात (पदार्थात -वस्तूत) जे अनंत गुण व त्या गुणांच्या ज्या अनंत अवस्था आहेत , त्या विखरु न वेगवेगळे होऊ न देणे , हे या गुणाचे कार्य आहे . जसे , हारामधील मोती केवळ धाग्यामुळे एकत्र बांधून राहातात , तसे . दुसरे , कार्यकारण सांगताना -जाणताना भ्रांती किंवा चूक होत नाही . त्यामुळे कशाचे कारण कोणते , याचे सम्यक ज्ञान होते . एका कार्याला एकच कारण आहे असे न मानता , कार्य व्हायला अनेक कारणे एकत्र येतात . न्याय शास्त्रात कारणानां अनेकता असे सांगितले आहे .

आज पाश्चात्य देशात मॅनेजमेंट (व्यवस्थापन) नावाचे नवे तंत्र उदयास आले आहे . एखादा उद्योग नीट चालावा म्हणून वेगवेगळ्या संकल्पना व कृती यांना बांधून ठेवणारे व एके समन्वित क्रियाशिलता निर्माण करणारे तंत्र उदयास येत आहे . त्याचे बीज देखील या अगुरु - लघुत्व शक्तीचेच प्रदर्शन होय . मानवाचे सर्व व्यवहार एका प्रगत तंत्राने चालावेत हे मान्य होत आहे . वर जी सामान्य गुणांची व्यवस्था दिली आहे . त्यातूनही वैज्ञानिक असा विचार आहे . प्रत्येक घटक हा वेगवेगळ्यापणाने स्वतंत्र असला तरी त्या प्रत्येक घटकाचे एक सामुदायिक बंधन आहे . तसे नसेल तर सारे व्यवस्थापनच नष्ट होईल .

सामान्य गुण व विशेष गुण यातही असेच अंतरंगसूत्र आहे , की ज्यामुळे अनंत गुणात्मकता एका सूत्रात बद्ध राहाते . आजच्या पदार्थ विज्ञानात एखाद्या वस्तूत असणारे घटक (मोलेक्युल्स) सतत गतिमान असतात . पण त्या सर्वांना बांधून ठेवणारी अशी शक्ती असल्याचे सांगितले जाते . हेच जैन तत्त्वज्ञानात , त्या काळच्या वैचारिक परंपरेत सांगितले आहे . नवीन युगात नवे शब्द , नवा संदर्भ , नवे विवरण असते . ते स्वाभाविकच आहे . म्हणुन आगमात जे शब्द वापरले गेले ते त्या वेळच्या विज्ञानाला योग्य होते .

१० . आचार्य कुंदकुंद देव .

आचार्य कुंदकुंद हे सर्व जैन आचार्य-कुलाचे सर्वश्रेष्ठ असे कुलपती ज्यांचे स्मरण होताच श्रद्धेने मर्तक नम्र व्हावे , असे थोर परंपरा संरक्षक व्यक्तिमत्व . त्यांना जैनागमातील अनेक रहस्यांचे

ज्ञान गुरु परंपरेने प्राप्त झाले होते . शब्दरू प व अर्थरू प व अन्वयरू प असे आगम ज्ञान त्यांना प्राप्त झाले होते . आज जी दिगंबर जैन परंपरा आपणास दिसते . व त्या परंपरेतून जो आचार-विचार सर्व सामान्यपणे दिसून येतो . त्याचे श्रेय आचार्याच्याकडे जाते . दिगंबर जैन मुनीसंघात कसल्याही अप-प्रवृत्ती शिरू नयेत व त्याचे स्वरू प स्वच्छ , निर्मळ रहावे यासाठी त्यांनी आपले ८० वर्षाचे मुनीजीवन खर्ची घातले . त्यांच्या जीवनाचा स्पष्ट आलेख कुठेही फारसा मिळत नाही . तरी शिलालेख , पुराणे व दंतकथा यातून जो इतिहास उपलब्ध झाला आहे . तोच सध्या प्रमाण मानला पाहिजे .

जीवन परिचय -

पुण्याश्रव कथाकोषात व आराधना कथाकोषात कथा आचार्याच्या संबंधी आलेल्या आहेत . पुण्याश्रव कथा-कोषाप्रमाणे आचार्य कुंदकुंद यांचा जन्म दक्षिणेकडील कुरमरई गावातील नगरशेठ श्री करमण्डु यांच्या घरी झाल्याचे सांगितले आहे . आराधना कथाकोषात त्यांचा जन्म एका राजकुलात झाल्याचे कथन असून त्यांचे नाव श्री कौण्डेश असे होते . ते प्रभावशाली राजे असल्याचाही उल्लेख मिळतो . पण या कथाच होत व त्यातून सत्यांश फारसा प्राप्त होत नाही . परंतु पट्टावली , शिलालेख व उद्घारणे यातून जी माहिती प्राप्त होते , त्यावरू न त्यांचा जन्म आंध प्रदेशातील कुंदकुंदपुरम , तालुका गुंटुर या गावी झाल्याचे निश्चित होते . शिलालेखात कोंडकुंदु , कोणुकुंद , अशी नावेही मिळतात .

नंदीसंघाची जी प्रमाणभूत पट्टावली आहे . तीवरू न कुंदकुंदाचा जन्म इ. स. पूर्वकाली , पहिल्या शतकाच्या अंतिम २-३ दशकात झाला असावा . परंतु श्री. हार्नले या पाश्चात्य विद्वानाने इ. स. पूर्व १०८ हा काल निश्चित केल्याचे दिसते . तोच काल आता सर्वमान्य झाला आहे . याचा अर्थच असा की , आचार्याना भ. महावीरांच्या शिष्य-परंपरेशी साक्षात संबंध आहे व त्यांना भगवान महावीरांच्या उपदेशाचा लाभ गुरु परंपरेने प्राप्त झाला होता .

नंदीसंघाची जी पट्टावली उपलब्ध आहे व जिचे वैज्ञानिक रीतीने संशोधन झाले आहे . तीवरू न आचार्यानी बालवयातच गृहत्याग केला होता व कोणत्यातरी श्रेष्ठतम आचार्याच्या संघात राहून आगमांचे अध्ययन करण्याची महान संधी त्यांना प्राप्त झाली होती .

वयाच्या ११ व्या वर्षी त्यांनी मुनीदीक्षा घेऊन संन्यासप्रब्रज्याचे श्रेष्ठतम जीवन स्वीकारले होते . हा देखील गुरुं चा अनुग्रहच असावा . पूर्वी अशा अत्यंत बुद्धिमान व तैलबुद्धीच्या बालकांचा शोध घेतला जात असे व त्या बालकांना गुरु समीप राहून विद्याध्ययन करण्याची संधी मिळत असे . बालवयातच अनेक आगम-सूत्रे बालक श्री कुंदकुंद यांनी मुखोद्गत केली होती . इतकेच नव्हे तर त्यांच्या गुरुं च्या कडून त्या सूत्रांचा अर्थ व विशदार्थ त्यांना प्राप्त झाला होता . तेहतीस वर्षे ते मुनीपदावर राहिले . त्या काळात त्यांनी आंध , कर्नाटक प्रदेशात अनेक चातुर्मास केले . त्यात त्यांनी आगमावर अनेक टीका ग्रंथ लिहिले . इ. स. पूर्व ६४ (चौसष्ट) या वर्षी त्यांना जैन मुनी संघाचे आचार्यपद प्राप्त झाले . उत्कृष्ट चारित्र्य , घोर तप व ध्यान यामुळे अनेकांनी त्यांचीच निवड केली होती . त्या पदावर ते ५१ वर्षे , १० महीने व १५ दिवस राहिले . इतका प्रदीर्घ काळ त्यांना आचार्यपदी राहाता आले , हे जैन धर्माचे भाग्यच होय . इ. स. पूर्व १२ मध्ये त्यांनी समाधीचरणाचा स्वीकार करू न देहत्याग केला .

आचार्य काळातील कार्य -

मुनी श्री कुंदकुंद , आचार्य झाल्यावर त्यांनी जैन संघातील अनेक समस्या सोडविल्या . उत्तरेकडे काही शिथिलाचारी आचार्यांनी आपली वेगळी चूल मांडली होती . त्यांनी वस्त्रे , पात्र , लोकरीची चादर , काठी इत्यादी गोष्टीचा स्वीकार केला होता . त्यांनी त्यांच्या समविचारी मुनीची सभा , ज्याला वाचना (Reading) म्हटले जाते , त्या बोलावल्या . पहिली वाचना पाटलीपुत्र (पाटना) दुसरी मथुरा (उ. प्र.) व तिसरी वल्लभी (उज्जैन) अशा तीन वाचना तून त्यांनी आपली तथाकथित आगमे लिहून काढून , त्यांनाच जैनागम असे नाव दिले . ही वाचना वीर निर्वाण संवत १८० ला झाली .

परंतु या वाचनेला दिगंबर मुनी संघातील कोणताही प्रतिनिधी उपस्थित नव्हता . उलट अशा प्रकारची वाचनाही परंपरा संमत नाही व ज्यांना आगम म्हणून ते म्हणतात . ते दिगंबर मुनी संघाला मान्य नाही , असा सूर राहिला . येथून मुळच्या जैन संघात फूट पडून श्वेतांबर संघ व दिगंबर संघ अशी दोन शकले झाली .

आ. कुंदकुंदांनी दिगंबर जैन संघाचे नेतृत्व करू न त्याला मूलसंघ असे नाव ठेवले . ते मूलसंघाचे प्रमुख नेते झाले . जैन मुनीसंघाला एकाच छत्राखाली आणण्याचे व त्या संघाला एकसंघ ठेवण्याचे कार्य हे ऐतिहासिक स्वरू पाचे आहे . गेली २ हजार वर्षे त्यांचे कार्य व

संघपद्धती आजही कायम आहे , त्यांनी संघाला लावलेली कडक शिस्त , त्यांनी सांगितलेली साधुचर्या , आहार-विहाराचे नियम आजही थोड्याशा फरकाने चालू आहेत . वनवासात राहाण्याचे दिवस १० व्या शतकानंतर संपुष्टात आले व मुनी जिनमंदिरात , मुनीगुंफेत राहू लागले . आंध कर्नाटक , महाराष्ट्र या भागात मुनीसंघासाठी स्वतंत्र गुंफा इ. स. च्या १ , २ , -या शतकपासून अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते . डोंगर कपारीत राहून व ध्यान , स्वाध्याय , अध्ययन , ग्रंथलेखन करणा-या श्रेष्ठतम साधु-संतांनी हा सारा भाग धर्ममय केला , यात शंका नाही .

आचार्यांचे दुसरे कार्य म्हणजे जैन धर्माला राजाश्रय मिळवून देणे , हे होते . इ. स. पूर्व पहिल्या शतकातील आंध , कोकण , केरळ , कर्नाटक या भागातील राज्यव्यवस्था नष्टप्राय होत चालली होती . चेर , पांड्य , चोल यांनी परस्पराशी युद्धे करू न स्वतःच्या देशाची आर्थिक हानी करू न घेतली होती . शेती व लहान व्यवसाय नष्ट होण्याच्या मार्गावर होते . तेव्हा आचार्य कुंदकुंदाच्या प्रेरणेने देशात सामर्थ्यशाली व लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्था निर्माण झाली . नवे राजे व राजवंश उदयाला आले . तर काही ठिकाणी जुन्याच राजवंशाच्या नावाखाली राज्ये उभी राहिली . त्या राजांनी व राज-घराण्यांनी अहिंसा , सत्य , न्यायप्रियता , लोक-कल्याणाकरिता या प्रमुख जैन राजनीतिप्रमाणे राज्ये चालविली . अहिंसा व अरिहंत ही त्यांची दोन श्रद्धास्थाने होती . आचार्यांचे तिसरे महत्वाचे कार्य म्हणजे जैन समाजाला समाज म्हणून मान्यता . जैन समाज नावाची संकल्पना आचार्याचीच होय . कारण तोपर्यंत स्वतःला जैन (जमाने वा श्रद्धेने) मानणारा समाज संघटित झाला नव्हता . आचार्यांनी जन्माने (जैन कुळात जन्मलेला) , श्रद्धेने सर्वज्ञ , वीतरागी अरिहंताला (जिनाला) मानणारा परंतु ब्राह्मण , क्षत्रिय , वणिक या वर्णातून आलेला , त्या सा-यांच्यासाठी जैनसमाज ही संज्ञा निश्चित केली . समाजाचे असे एकीकरण करण्यात आचार्यांची दूरदृष्टी ध्यानात येते . वर्णव्यवस्थेतून जैन समाज व्यवस्थेचा पाया घालणे आवश्यक होते . पूर्वी चारही वर्णांतील स्त्रिया , पुरुष आपापल्या श्रद्धेने अरिहंतालाच खरा देव , निर्ग्रंथ (दिगंबर) साधूंना खरा गुरु व आगमांना खरे शास्त्र मानत असत . तोच जैन समाजाचा पायाभूत सिद्धांत ठरला . अरिहंत व अरिहंताची आज्ञा मानणारे , त्यांना पूजणारे , भजणारे सारे एकाच सूत्रात गोवले गेले . त्यानंतरही अनेक लोक जैन समाजात सामावतच गेले . इतकेच नव्हे तर जैन-ब्राह्मण , जैन-क्षत्रिय , जैन-वैश्य असे भेदही जैन समाजात एकरू प झाले . हीच स्थिती मुनीसंघाची होती . त्या संघातही सर्व वर्णाश्रमाचे लोक समाविष्ट झाले . इतकेच नव्हे तर त्यातील

अनेक श्रेष्ठतम आचार्यांनी जैन साहित्याची मनोभावे सेवा केली . मात्र संघात असा जातीवरु न भेदभाव नव्हता .

आचार्यांचे चौथे महत्वाचे कार्य म्हणजे जिनवाणीला एक विशुद्ध स्वरू प देणे , हे होय . मुनी व आर्थिक , श्रावक व श्राविका असा जो चतुर्विध (चार भागात गणलाजाणारा असा एकच) संघ होता . त्यातील मुनीजनांना उग्र तपश्चर्येपेक्षाही , कडक व्रताचरणापेक्षाही श्रेष्ठतम असा आत्म-प्रधान मार्ग (ज्याला आजच्या भाषेत अध्यात्म मार्ग म्हणतात) त्यांनी सांगितला . आगम ग्रंथ विनष्ट , विस्मृत झाले होते . तेव्हा आचार्य श्री कुंदकुंद देवांनी स्वतः समयसार , प्रवचनसार , नियमसार , पंचास्तिकाय अशी ग्रंथसंपदा निर्माण करू न भगवान महावीरांचा मोक्षमार्ग सुस्पष्ट केला . त्या ग्रंथातून त्यांनी मुनीजनांना बाह्य व व्यवहार मार्गापासून परावृत्त होऊन आत्मनिष्ठ , आत्मानुभवी बनण्याचा मार्ग सांगितला . देह जसा आत्म्यापासून भिन्न , वेगळा तसे सारे आठ्ही कर्म , त्या कर्मांची फळे म्हणजे बुद्धी , मन , विचार , विकार , कषाय हे सारे जड-अचेतन असल्याने त्यापासून सर्वथा विभक्त अशा एका चिदानंद स्वरू पी परमात्म-तत्त्वाला प्राधान्य दिले . जैन परिभाषेत त्यांनी निश्चय-नयाला प्राधान्य दिले व व्यवहार नयाला गौण लेखले . याचे कारण जैन समाज दैववादाप्रमाणे कर्मवादाच्या आहारी जाण्याची शक्यता होती . जे घडते ते सारे कर्मामुळे , अशी धारणा होणे शक्य होते . म्हणून कर्मवादाचा आश्रय सोङ्गुन ख-या आत्मोन्नतीचा , स्वानुभूतीचा (आत्मानुभवाचा) मार्ग त्यांनी स्पष्ट केला . चुकूनही मुनी जनांनी पराश्रित विचाराला थारा देऊ नये , अशी त्यांची शिकवण होती .

आचार्य कुंदकुंदांची नावे --

आचार्य कुंदकुंदांचे व्यक्तिमत्व इतकेवैविध्यपूर्ण , प्रबळ , सामर्थ्यवान होते की ते अनेक नावांनी ओळखले जाऊ लागले . कौँडकुंद , कुंदकुंद , पचनंदी , वक्रीवाचार्य , एलाचार्य व गृद्धपिंच्छाचार्य अशा नावाचे उल्लेख शिलालेखात पट्टावलीत व ग्रंथांतरी दिसून येतात .

आचार्य कुंदकुंदांचे गुरु कोण ?

आचार्यांनी स्वतः कोणत्याही गुरु चा उल्लेख केला नाही , परंतु नंदीसंघाच्या पट्टावलीत माधनंदी , त्यांचे शिष्य जिनचंद्र , त्यांचे शिष्य श्री कुंदकुंद असल्याचा उल्लेख आहे . परंतु स्पष्ट रु पाने त्याबाबत काही सांगता येत नाही . पूर्वी जिनदीक्षा देणारे गुरु वेगळे असत . म्हणून आता फक्त नंदी -संघाची पट्टावलीच प्रमाण मानली जाते . आचार्यांनी बोध-पाहुड (गाथा ६१) या

ग्रंथात श्रुतकेवली भद्रबाहु यांना गुरु मानल्याचे दिसून येते . कोणीही गुरु असला तरी त्यांच्या शिष्याने जे कार्य केले ते अलौकिकच आहे . जैन संस्कृती व परंपरा यांचे श्रेष्ठतम व लोकोत्तर संरक्षक , संवर्धक म्हणून आचार्य कुंदकुंद यांचे स्थान सर्वतोपरी आहे . प्रदीर्घ आर्युमान लाभलेले व पवित्र जिनवाणी मातेची आयुष्यभर उत्तुंग साधना करणारे आचार्यश्री सर्वानाच वंदनीय ठरले आहेत .

विदेहक्षेत्राची भेट ----

अशी एक लोककथा आहे की विदेह नावाचे जे क्षेत्र आहे तेथे आजही विद्यमान असे वीस तीर्थकर विहार करीत आहेत . ते केमली , सर्वज्ञ व वीतरागी आहेत . त्यांचे दर्शन घेण्यासाठी आचार्य श्री कुंदकुंद गेले होते . तेथे सहा महीने राहून त्यांनी भरतक्षेत्रातील मुनी परंपरा व श्रावक परंपरा यांचेबाबत तेथील श्रुतकेवलीना माहिती दिली व मनातील अनेक शंकांचे , जातीने श्री श्रीमंधर भगवंताच्या कटून समाधान करू न घेऊन धन्य झाले . भगवान महावीरांच्या नंतर साक्षात अरिहंत श्री समंधर भगवंताचे दर्शन घेणारे ते पहिलेच आचार्य होत . त्यांनी आत्मानुभूतीचा जो विचार त्याकाळी समयसार , प्रवचनसार , नियमसार आदि ग्रंथातून सांगितला आहे , तो प्रमाणभूत मानला गेला आहे . म्हणून आचार्य श्री कुंदकुंद यांचे जीवन व त्यांचे लोकोत्तर कार्य सर्वाना ज्ञात असले पाहिजे . त्यांनी आगमांची जी सेवा केली ती सर्वतोपरी श्रेष्ठतम आहे . त्यांचे परमशिष्य श्री उमास्वामी यांनी श्री तत्वार्थसूत्र नावाचा अद्वितीय ग्रंथ लिहिला आहे . आज जे तत्वज्ञान उपलब्ध आहे , ते सारे श्री तत्वार्थसूत्रावरच आधारित आहे . असे शिष्य ज्यांना लाभले ते आचार्यही सदैव वंदनीय , पूजनीय व श्रद्धेय आहेत .